

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.207>
УДК 94(477)“15/17”

Віталій ЩЕРБАК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

**Рецензія на книгу: Віктор Брехуненко, Петро Бойко, Андрій Заяць.
Просторові межі українського світу: комплекс уявлень
та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.)**

Львів; Київ, 2023. 480 с.

Проблематика ранньомодерної історії України постійно поповнюється новими працями різноманітного гатунку. Однак певною мірою бракує розвідок з інтелектуальної історії, що дозволяє екстраполювати їх до актуальних питань сьогодення. Саме до таких належить рецензована колективна монографія, в якій аналізуються візії козацької еліти просторових меж українського світу XVI—XVIII ст. Вони стали, зокрема, неодмінним чинником вікового ціннісного українсько-російського протистояння в різних сферах, а сьогодні переросли в масштабну війну на Європейському континенті. Власне цілісна інтерпретація просторових переконань і реальних територіальних набутоків є важливим фактором принципових складових українського історичного нарративу і подолання викривленого сприйняття низки сторінок ми-

Цитування: Щербак В. Спроба осмислення українського простору ранньомодерної доби [Рец. на кн.: Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 207—212. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.207>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

нувшини, утвердження адекватної реакції на спільні цінності та регіональне розмаїття. Автори поставили ряд дослідницьких завдань, серед яких пріоритетним є з'ясування уявного й реального ранньомодерного українського простору. На переконання дослідників, ці питання заходять у площину стереотипів сприйняття відповідного комплексу проблем у сучасному українському суспільстві. Результати таких студій також важливі й «для формування в Україні оптимальної моделі політики пам'яті з опертям на розуміння історичного підґрунтя сучасних регіональних ідентичностей та стереотипів мислення» [С. 10].

Лаконічний історіографічний огляд проблеми засвідчив відсутність її системного дослідження. Разом із тим фрагментарність джерельної бази зумовила пошуки нових матеріалів у фондах українських та закордонних архівосховищ і максимального використання наявних археографічних публікацій. Логічним є використання у книжці термінології, насамперед «Русь» та «Україна», як самоназв українського світу «під козацьким прапором держави».

Подаючи концептуальну стратегію дослідження, автори чітко визначають і його мету, а саме окреслення цілісного образу уявлень про український простір ранньомодерної епохи та його втілення у політичних програмах і практиці фізичного опанування території. При цьому наголошують на складнощах вибору ефективної дослідницької моделі для історичної розвідки, що охоплює майже три століття. Водночас вони переконані, що така модель повинна враховувати перспективу ситуативного підсилення креативних підходів іншими концептами, здатними позитивно вплинути на пізнавальні обрії. Обраний теоретичний концепт «символічна географія» зумовлений фокусуванням дослідження на уявленнях про простір та їх реалізації у стратегіях розширення контрольованої території. Відповідно пропонується з'ясування контенту так званих «ментальних мап» у розумінні різних версій репрезентації географічного простору. Це стосується його співвідношення з простором «народу руського» до середини XVII ст., характеристики «ментальних мап» української шляхти, міщан та козацтва, дослідження Степового фронтиру, насамперед його просування на схід та південь, окреслення меж Запорозжя в міру кристалізації засад Війська Запорозького Низового.

Задекларований у назві другого розділу «свій» простір в українському наративі першої половини XVII ст. розкривається через базове тло формування й функціонування уявлень і моделі простору Русі в літописній та поетичній версіях. Проте викладений матеріал ілюструється переважно прикладами XVI ст. з наголосом на значенні Люблінської унії 1569 р. та, на жаль, при відсутності його «поетичних версій».

Представлення ідеї традиційної еліти про межі українського світу на заході, півночі та північному сході ґрунтується переважно на матеріалах Люблінського сейму, коли йшлося про адміністративні зміни в новій державі Речі Посполитій. Вилучення Мозирського повіту з Київського воєводства і приєднання його до Мінського воєводства стало лакмусовим папірцем для логічного авторського висновку, що «в тогочасних ціннісних орієнтирах князів і шляхти не знайшлося місця для ідеї оформлення Русі як окремого політичного організму» [С. 67]. Ішлося виключно про найнижчий рівень окремішностей з усіх можливих — збереження так званої «старовини», тобто князівських титулів, традиційної ієрархії в рамках «народу руського», своєї судової системи та внормування рівного доступу до посад православних і католиків. Фактично у корпоративній свідомості князів і шляхти відбивалися уявлення про «свій» простір ще в межах підлитовської Русі.

Суттєвим доповненням питання є характеристика територіального виміру Русі в інтелектуальній традиції духівництва. Водночас наведені міркування православних інтелектуалів Христофора Філалета, Захарії Копистенського, Мелетія Смотрицького та Йова Борецького не виходять за межі тогочасної території Київської митрополії. З цього матеріалу не зовсім зрозуміле їхнє бачення західного кордону українського світу. Інша річ — беззаперечно є наявність релігійно вмотивованих зусиль православних ієрархів, що призвели до зростання питомої ваги конфесійного чинника як складової ідентичності етносу у забезпеченні надійного місця в територіальних уявленнях.

Ще більш проблематичним виявилось бачення шляхтою південного й південно-східного кордону та його реального контролю. Відзначаючи специфіку просторових меж в умовах Степового фронтиру, автори наголошують на слабкості державного контролю, активній міжетнічній, військовій, політичній, економічній та культурній взаємодії між претендентами на простір, виникненні особливих спільнот, тісно пов'язаних із материнськими суспільствами. Разом із тим характерною рисою регіону стає взаємодія європейського й азійського світів, християн і мусульман, слов'янського і тюркського населення. Зазначений в Густинському літописі південний кордон княжої Русі стає взірцем для оптимального розв'язання просторового питання в ранньомодерні часи, що втілювалося й у тогочасних літописах Мацея Стрийковського, Шимона Старовольського, Алессандро Гваньїні та ін. Ініціатором присутніх змін у регіоні стало українське козацтво, а також їм суттєво сприяло загострення протистояння Османської імперії з польсько-литовською державою. Південно-східний рубіж перебував у зоні особливої уваги українських магнатів, зокрема Яреми Вишневецького, задля контролю над запорожцями. Однак із середини XVII ст. ініціатива була повністю перехоплена козаками, які зосередили у своїх руках справу фізичного освоєння простору між Дніпром і Доном.

У логічній послідовності та з переконливою аргументацією викладено територіальні погляди козацтва до середини XVII ст. Зазначається, що козацька еліта піддаштовувала проблематику шляхетського дискурсу під власні потреби, у тому числі й у питанні територіальних уявлень, закладаючи тим самим підґрунтя подальшого просування на південь та схід. Автори простежили динамі-

ку включення просторових ідей до властиво козацьких документів та початки фізичного проникнення українського лицарства у зону Степового фронтиру з акцентом на донському напрямку.

Іншої якості набуває традиційне розуміння українського простору зі зміною еліт у добу Богдана Хмельницького. У книзі наголошується, що відродження Української держави призвело до нових обставин розвитку уявлень про просторові межі та методів їхнього втілення у практичній площині. Гетьманщина мислилася в етноконфесійних категоріях, прикриваючи в ідеальному варіанті всю територію розселення українського етносу. Максималістська територіальна програма гетьмана була добре відома у різних таборах річпосполитської шляхти. Сигнали, які лунали зі шляхетського середовища стосовно планів козацької верхівки, свідчили про її наміри ототожнити територію гетьманської влади з обширами княжої Русі. Реалізацію такого проєкту в міжнародних відносинах Б. Хмельницький прощтовхував до кінця свого життя.

Репрезентуючи візії «козацького народу» другої половини XVII ст., автори наголошують на тому, що «всі володарі булави демонстрували безальтернативне етнічне сприйняття проблеми українських кордонів і території влади, доповнюючи його за потреби релігійною риторикою та посиланнями на старовину княжих часів» [С. 205]. Навіть бурхливі події громадянської війни та втручання сусідніх держав в українські справи призводили до високої частоти кристалізації просторових уявлень еліти. Максимальна просторова опція була втілена в тексті проєкту Гадяцької угоди 1658 р., згідно з яким «Велике князівство Руське» мало включати всі українські землі, що перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського до Люблінської унії. Хоча від цих позицій під тиском польської сторони й довелося відступити, обмежившись значно скромнішими об'єктами. Стійкі уявлення козацької старшини про український простір простежувалися і за Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка. Зазначається також, що Іван Самойлович став першим гетьманом, хто відкрито висловився з приводу оптимальної південної української межі по чорноморському узбережжю під час підготовки умов Бахчисарайського договору. Хоча слід було б додати, що несприйняття ним умов «Вічного миру» 1686 р., за яким Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, стало однією з причин втрати булави.

Доволі пунктирно окреслена «символічна географія» української еліти XVIII ст., що зумовило появу певних лакун у висвітленні проблематики. Так, заявлена теза про значення мазепинської доби, коли «було підсумовано і успішно розвинуто доробок попередників у ділянці обґрунтування легітимності Гетьманщини, її правителя та еліти» [С. 237], не підкріплюється достатніми реальними прикладами. Проте тексти так званих «козацьких літописів» Самійла Величка і Григорія Грабянки, наведені у книжці, містять значний масив матеріалів щодо просторових уявлень козацьких очільників другої половини XVII — початку XVIII ст. Аналогічно прописане відображення українського простору в «Договорах і постановах...» Пилипа Орлика 1710 р. (попри складні обставини, в яких довелося діяти емігрантам, що накладало відбиток на спосіб представлення концептуальних поглядів).

Розширення контрольованого українського простору яскраво проілюстроване на прикладі Слобожанщини зі врахуванням природно-географічних особливостей краю, які органічно пов'язували його з рештою лівобережних українських земель і водночас маркували оптимальні просторові межі на півночі та сході. Схарактеризувавши історію заселення Слобідської України, автори звернули увагу на факти ігнорування московитами меж слобідських полків, що рельєфно відбилося у царських жалуваних грамотах. Натомість педалювалися питання чисельності козацьких залог, витрачених на їх забезпечення ресурсів та коштів, розмірів натуральної й грошової платні старшині тощо. Тобто головними завданнями українських козаків були несення прикордонної служби й господарське освоєння незалюдненої території, яку поступово включали до московського простору. Козацька еліта, на жаль, не спромоглася описати символічні кордони Слобожанщини, керуючись винятково приземленими полковими інтересами та мотивами, що відбивали потяг до збільшення приватних володінь. Водночас серед основних елементів слобідської ідентичності дослідники відзначають усвідомлення генетичного зв'язку з українським масивом, етнокультурної спорідненості з його складовими та свого перебування в орбіті «козацького малоросійського народу».

В контроверсійному «перегуку» автори праці подають ідеї територіальних візій запорозької старшини та еліти Української держави. Роз'єднання козацтва наприкінці 1650-х рр. на дві гілки й суб'єктивізація запорожців у Військо Запорозьке Низове зумовили постання місцевої спільноти з відчуттям протиставності свого середовища козакам Гетьманщини. З іншого боку, родинні зв'язки в Гетьманщині, Слобожанщині та в інших частинах України тримали Запорожжя у спільному українському просторі. Тому закономірно, що навіть у маніфесті імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р. запорозька спільнота кваліфікується складовою українського козацтва «як частина від малоросійських козаків» [С. 295].

Своєрідною сторінкою козацької доби виступає ідеологема «Новоросії» на тлі ранньомодерних уявлень у Московії про «свій» простір. Це питання особливо гостро стоїть сьогодні у часи російсько-української війни. Саме концепцію «Новоросії» використовує РФ для обґрунтування претензій на володіння величезною територією колишнього Запорожжя. Відповідно присутнє відлуння в політиці пам'яті, новітніх політичних, соціальних та військових стратегіях надає нового дихання потребі розвінчання цього конструкту. Автори переконливо доводять відсутність спеціального наукового його обґрунтування, при тому, що він формував і значною мірою формує стереотипні концептуальні уявлення про минуле України та Росії. Наголошується, що їх творці «готову рамку налаштували сприймати буквально телеологічно, як даність, що не потребує жодних додаткових пояснень і доказів» [С. 322]. Разом із тим ранньомодерну московську традицію сприйняття української зони Степового фронтигу як «не свого» простору відтінюють притаманні тогочасному соціуму Московії уявлення про східного сусіда Запорожжя — Донську землю. Вони прямо заперечують ідею належності Дону до історичних московських територій, що не може не підважувати концепцію «Новоросії». Як переконливу ілюстрацію її нікчемності автори наводять приклади означень Запорожжя управ-

лініями краю останньої чверті XVIII ст., які засвідчують факт доєднання регіону як частини, а не сприйняття його органічною складовою московського світу.

Розмаїтий та цікавий джерельний матеріал, використаний у дванадцятому і тринадцятому розділах книги, стосується запорозької спадщини в імперських перетвореннях на землях Війська Запорозького Низового, включно із напрямками еволюції складу населення, на перший погляд, демонструє певний відступ від логіки викладу задекларованої проблеми. Водночас він подає яскраву картину уніфікаторської імперської політики ранньомодерної доби, спрямованої на ліквідацію українського простору на українських землях, відгуки якої маємо сьогодні під час чергової агресії Росії проти України.

Безумовно, велика за охопленими часовими рамками історична праця може викликати чимало зауважень щодо осяжності та повноти висвітлення певних питань. Очевидно, варто було б детальніше зупинитися на відображенні бачення українського простору на відродженому полковому устрої Правобережної України наприкінці XVII ст., підсилити фактичним матеріалом уявлення козацької еліти мазепинської доби, розширити в післямові оцінку трансформації територіальних візій у часи Б. Хмельницького. Більш прискіпливого ставлення потребує термінологія: доречніше була б «Османська імперія», а не «Туреччина», «Константинополь», а не «Стамбул» (який офіційну назву здобув лише у XX ст.), «Підпільненська Січ», або «Січ на Запорожжі», а не «остання Січ» (адже ще була Задунайська Січ), а також пояснити такий незвичний для сприйняття конструкт, як «дві ранньомодерні українські еліти».

Водночас варто високо оцінити копітку евристичну роботу авторського колективу над новим напрямом наукових досліджень. Праця суттєво поповнить скарбницю новітньої історіографії ранньомодерної доби в Україні й буде цікава та корисна як професійним історикам, так і широкому загалу читачів-любителів вітчизняної минувшини.

Надійшла / Received 27.02.2024

Vitalii SHCHERBAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

AN ATTEMPT TO UNDERSTAND
THE UKRAINIAN SPACE OF THE EARLY MODERN ERA

Book review:

Viktor Brekhunenko, Petro Boiko, Andrii Zaiats. Spatial Boundaries of the Ukrainian World: A Complex of Ideas and Their Implementation in Early Modern Ukraine (XVI—XVIII Centuries)
Lviv; Kyiv, 2023. 480 p.